

HOMINUM SANCTIFICATIO ET DEI GLORIFICATIO: KLOOSTERLITURGIE IN MEERVOUD

PETER NISSEN

DAG VAN HET GREGORIAANS

DEVENTER 7 OKTOBER 2023

WAAROM DIVERSITEIT?

- Invalshoek is liturgiehistorisch, niet muzikwetenschappelijk
- Waarom is er diversiteit in de liturgie van de kloosterorden?
- Liturgie is gericht op 'hominum sanctificatio et Dei glorificatio' (Vaticanum II, Sacrosanctum Concilium (1963), 10), dus tegelijk op mensen en op God.
- 'Zij voert op de meest doeltreffende wijze tot die heiliging van de mensen en tot die verheerlijking van God in Christus, waarop alle andere werken van de Kerk als op hun doel gericht zijn.' Eerste component impliceert diversiteit, afhankelijk van de mensen door wie en voor wie liturgie gevierd wordt.

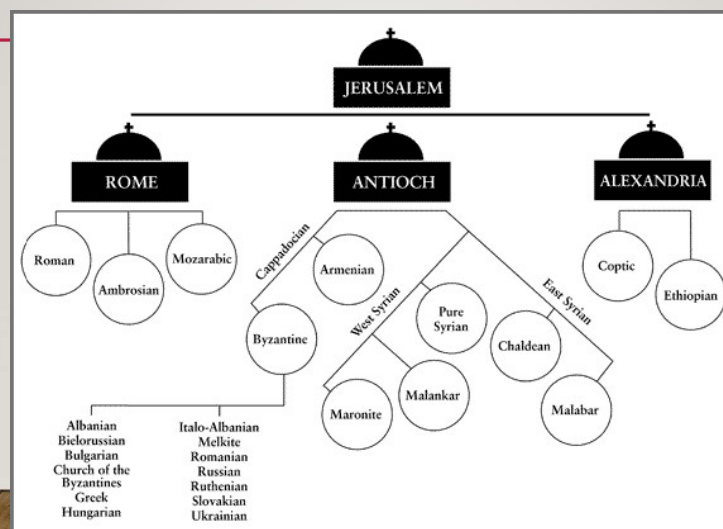

GEEN UNIFORMITEIT IN DE RITUS

- Gedachte van één uniforme liturgische ritus is een (door traditionalisten soms nog gekoesterd) nooit volledig gerealiseerd streven van na het Concilie van Trente (1545-1563).
- Vóór, maar ook nog na dat concilie, waren er veel 'Sonderritten'
- Ritus: het gehele repertoire van volgens een vast schema voltrokken cultische handelingen, met de bijbehorende teksten en gezangen (is dus meer dan afzonderlijke rituelen of ritualisaties)

EEN STAMBOOM

SOORTEN 'SONDERRITEN'

1. Naar **taal**, doorgaans ook als uitdrukking van cultureel-theologische eigenheid. Oudste vorm Aramees (maar niets over bekend), daarna koinè-Grieks, daarna (3e-4e eeuw) Latijn in het Westen, in het Oosten volkstalen (Syrisch, Grieks, Koptisch, Kerkslavisch), soms in vormen die niet meer dagelijks worden gebruikt en dus nauwelijks nog worden verstaan (bijvoorbeeld in India West-Syrisch bij Malankaren en Oost-Syrisch bij Malabaren).
2. Naar **geografie**: land, regio, bisdom. Beroemde voorbeelden: Mozarabisch (Spanje), Ambrosiaans (Milaan), Gallicaans (Frankrijk). Maar elk bisdom had in de middeleeuwen wel eigen teksten en gezangen, bijvoorbeeld voor feesten van regionale heiligen. Iets daarvan bleef ook na Trente bestaan.

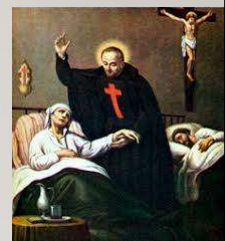

'ORDENSUITEN'

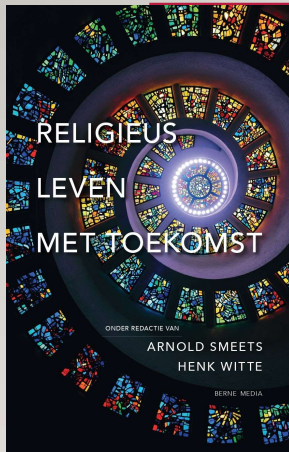
3. Naar **kloosterorde**. Geldt vooral voor de 'oude' orden: gesticht vóór ca. 1550, dus vóór het Concilie van Trente (daarna geen ordes meer, alleen congregaties; enige uitzondering zijn de Camillianen, in 1584 als congregatie gesticht, maar in 1591 door paus Gregorius XIV tot orde verheven).

Congregaties (alleen 'gewone geloften', geen 'plechtige geloften'; onderscheid weggefallen na nieuwe kerkelijk wetboek van 1983) voor ons thema minder interessant: volgden eigenlijk altijd de Romeinse liturgie, kenden geen eigen composities meer, behalve voor enkele eigen feesten of devoties.

Bij orden daarentegen soms heel oude liturgische relictten in de eigen traditie. Bovendien vulde het getijdengebed (officie, liturgia horarum) bij vrijwel alle oude orden een belangrijk deel van de dag.

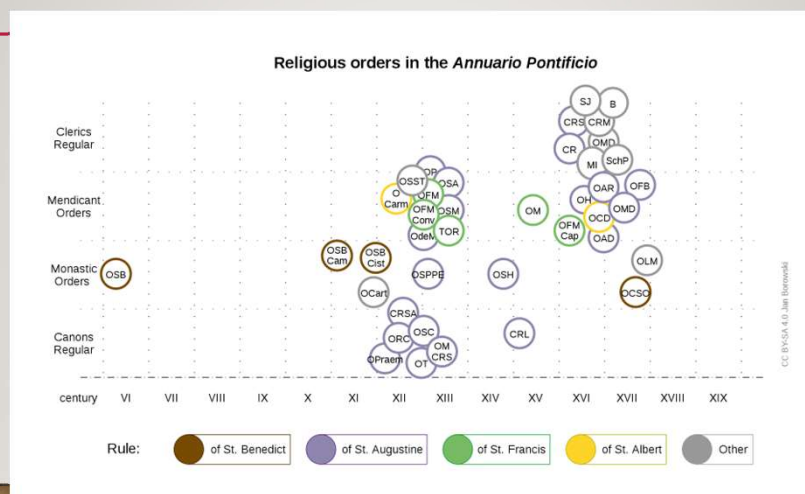
DIVERSITEIT IN KLOOSTERORDEN, DIVERSITEIT IN LITURGIE

Kracht van het kloosterleven is altijd geweest: flexibiliteit, veerkracht. Zij hebben veranderingscapaciteit (kunnen snel inspelen op nieuwe vragen vanuit kerk en samenleving) en relatieve autonomie tegenover de diocesaan georganiseerde kerk. Leden van orden vallen niet onder een bisschop (exempt), maar onder hun eigen oversten. Geeft speelruimte.

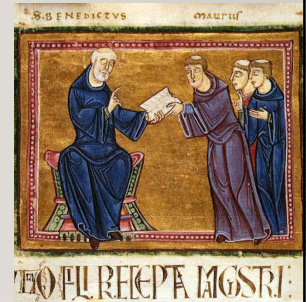
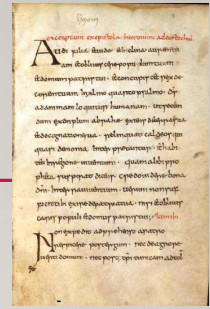
Grote diversiteit: nu bestaan er ruim 400 orden en congregaties voor mannen en ruim 3000 voor vrouwen (grapje: welke drie dingen weet God niet?). Maar er zijn er in de geschiedenis ook al verdwenen.

EEN SCHEMA (ALLEEN VOOR MANNEN...)

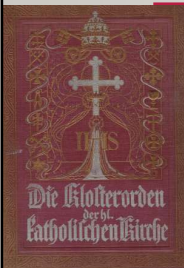

TYPEN KLOOSTERORDEN

- Vooraf: de oudste 'stichters' hebben nooit gedacht een nieuwe kloosterorde te stichten. Idee van 'ordo monasticus' komt ook pas later op: Synode van Aken 816, centralisatie en uniformatie in kloosterwezen, allemaal Regel van Benedictus. Daarnaast 'ordo canonicus' met Regel van Augustinus.
- Indeling naar Regels (zie vorige slide): Benedictus, Augustinus, Franciscus, overige (karmel/Albertus, kartuizers/Consuetudines van Guigo enz.)

INDELING NAAR WERKZAAMHEID

- **Monastieke orden**, zoals benedictijnen en cisterciënzers (en kluizenaarsorden, zoals kartuizers, camaldulzen en caulieten): voornaamste bezigheid is het opus Dei
- **Bedelorden**, zoals franciscanen, dominicanen, karmelieten, augustijner-eremieten, cellenbroeders, miniemen: gericht op pastorale taken in stedelijke samenleving (prediking, armoedebeleving, onderwijs)
- **Ridderorden**, zoals Duitse Orde, Johannieters: gericht op zorg voor zieken en pelgrims (hospitalen)
- **Koorheren** (canoniale orden), zoals augustijner koorheren, praemonstratenzers/norbertijnen, kruisheren: vita mixta (namelijk beschouwend én pastoraal actief)
- **Vrouwenkloosters** van alle orden leidden tot de zestiende eeuw vrijwel uitsluitend een beschouwend leven in slotkloosters (met enig handwerk om in levensonderhoud te voorzien). Pas in zestiende eeuw onderwijsactiviteit (ursulinen, 1535).

I. CISTERCIËNSERS: EENVOUD IN DE LITURGIE

- Ontstaan uit hervormingsbeweging binnen de ordo monasticus (Regel van Benedictus): 1098 Robertus van Molesme sticht nieuwe gemeenschap in Citeaux. Ideaal: terug naar de oorspronkelijke beleving van de regel in eenvoud.
- Eerste monniken van Citeaux mochten liturgische boeken uit Molesme meenemen: voor de getijden de cursus benedictinus (RB 8-18), voor de misliturgie de gallo-romeinse ritus van Lyon. Onder opvolgers van Robertus herziening gericht op ideaal van soberheid en armoede. Soberheid in teksten en gezangen, maar ook in kerkgebouw, gewaden en altaarbenodigdheden. Geen pracht en praal à la Cluny meer.

ZUIVERING VAN DE GEZANGEN

- Derde abt van Citeaux, Stephan Harding, stuurde monniken naar Metz om de gregoriaanse koorboeken daar te kopiëren: terug naar 'authentieke' gregoriaans. Na zijn dood nog verdere versobering: beperking van het notenbeeld door invoering decacorde (elk gezang moeten binnen toonafstand van tien noten blijven), weglaten van herhalingen, afkorten van sommige melodieën. Ook zuivering van de teksten op basis van 'zuivere' tekst van de Vulgaat.
- Geen tropen of sequensen. Beperkt aantal heiligen op liturgische kalender; vrijwel altijd voorrang voor proprium de tempore.

2. DOMINICANEN: LITURGIE VOOR PREDIKERS

- Gesticht in 1216 door Dominicus (de) Guzman als een orde van reguliere kanunniken, levend volgens de Regel van Augustinus (aangevuld met constituties), met de prediking als bijzondere taak (Ordo Praedicatorum). In oorsprong dus canonicaal, maar woord *canonicus* verdween in 1249-1251 uit de constituties.
- Door snelle groei en geografische verspreiding behoefte aan regelgeving voor de ordesliturgie, zodat die de eenheid zichtbaar maakte. Daarom in 1245 en opnieuw in 1250 commissie ingesteld van vier dominicanen uit Frankrijk, Engeland, Duitsland en Italië om modelliturgie op te stellen.

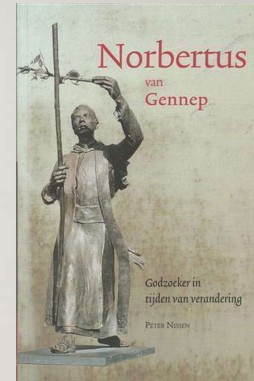
SOBER EN NIET TE LANG

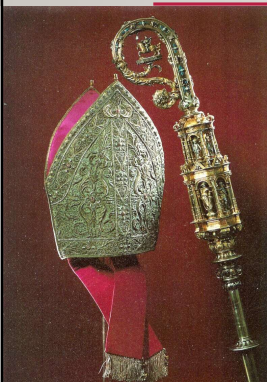
- Liturgie van de dominicanen is compilatie uit verschillende bronnen: Romeinse liturgie, canonieke liturgie, cisterciënzerliturgie. Later weer in grote lijnen overgenomen door onder meer de kruisheren.
- Uitgangspunt: sobere, evenwichtige, overzichtelijke liturgie, die afgestemd is op de combinatie van kloosterlijk leven en prediking. Liturgie moet met aandacht gevierd worden, maar moet ook niet te veel tijd in beslag nemen. Daarom: sobere en korte priestergebeden (bijv. voetgebeden zonder psalm; korte formules voor offerande, handwassing, kort communiegebed) en geen verdubbelingen (die er veel in de middeleeuwse misliturgie zaten). Geen bewieroking na de voetgebeden, korte altaarkus. Geen zegen en geen postevangelium aan eind van de mis.
- Getijden: antifoon bij psalmen slechts één maal gezongen, slechts één hymne voor vespers, metten en lauden.

3. NORBERTIJDEN: LITURGIE VOOR (KOOR)HEREN

- Gesticht in 1120 in Prémontré door Norbertus van Gennepe vanuit ideaal van gregoriaanse hervorming en *vita apostolica*. Regel van Augustinus, aangevuld met *consuetudines*. *Vita mixta* (in begintijd vooral 's winters kloosterleven, in de zomer rondtrekken om te preken en pastoraat te bedrijven).
- Uniforme liturgie moeizaam tot stand gekomen, want de norbertijnen hadden anders dan de cisterciënzers en de dominicanen niet één modelhandschrift. Ook sloten zich reeds bestaande kloosters met eigen liturgische tradities bij de orde aan. Mix van invloeden dus. Norbertus zelf was kanunnik geweest in Xanten, had door Rijnland en Frankrijk gereisd en nam overal invloeden van mee.

RIJK EN UITBUNDIG

- Overheersend karakter: in tekst en muziek rijk uitgebouwde liturgie als die van de kapittelkerken. Veel eigen officies voor Mariafeesten en heiligenfeesten, grote variatie in antifonen voor *Benedictus* en *Magnificat*, eigen reeks kapittels, en (heel uitzonderlijk) veranderlijke completen voor sterke tijden en Mariafeesten.
- Abten mochten *pontificalia* voeren, zodat ook de liturgie 'pontificaler' werd. Eigen alleluiaverzen.

4. KARTUIZERS: LITURGIE VOOR KLUIZENAARS

- In 1084 stichtte magister Bruno van Keulen uit Reims een kluizenaarsgemeenschap in het dal van Chartreuse bij Greoble. Andere monastieke gemeenschappen namen de levenswijze over en vroegen om optekening: *Consuetudines domus Cartusiae* van Guigo I, ca. 1127. Zo ontstond geleidelijk een nieuwe orde met een nieuwe regel.
- Leven gericht op stilte, alleen zijn, contemplatie. Dagelijks leven van de koormonniken speelt zich grotendeels in eigen cel af, ook deel van het officie. Alleen metten en lauden, conventsmis en vespers in de kerk (op zon- en feestdagen ook terts, sext en noon, maar niet prime noch completen). Dus ook beperkt liturgisch en muzikaal repertoire.

BIBLICISME

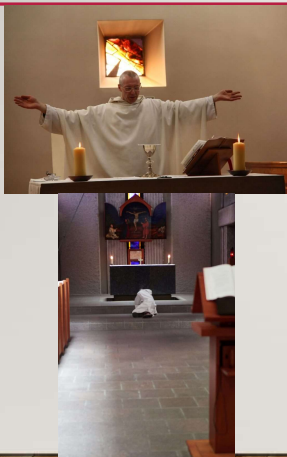
- Wortels: deels canonicaal (Bruno en enkele gezellen waren kanunnik geweest), deels monastiek (cisterciënzers). Sonderritus die binnen de Westerse liturgie in de loop van de geschiedenis de minste veranderingen heeft ondergaan en daarom oorspronkelijk karakter best heeft bewaard.
- Biblicisme (of Bijbels exclusivisme): gezangen geselecteerd met alleen Bijbelse teksten, ook alle antifonen (behalve O-antifonen) en alle hymnen en sequenties (behalve Te Deum); dus vrij beperkt repertoire van hymnen.
- Kleine gemeenschappen, dus geen schola, alleen twee cantores die de koorhelften leiden. Weinig boeken, dus belang van *recordatio*.

SOBERE GEMEENSCHAPSLITURGIE

- Sober in aantal **officianten**: nooit subdiakens gekend; diaken zit gewoon in koor en draagt geen dalmatiek, alleen stola bij lezen van evangelie
- Gewone vorm van de misviering is altijd de **conventsmis** gebleven
- Weinig processies, geen orgel, geen wierook
- Sober (soberste?) liturgische **kalender** van westerse kerk; weinig eigen feesten

EERBIEDWAARDIGE TRADITIES

- Oude gebedshoudingen: spaarzaam met knielen, wel diepe buiging; klassieke orantiehouding bij gebed; prostratie (bij consecratie)
- Sober openings- en slotritus in mis: nadruk dus op woorddienst en eucharistische dienst (nooit voetgebeden gekend; kort confiteor; nooit post-evangelium)
- Geen stille priestergebeden (zoals de tridentijnse liturgie die kende)
- Voorbeden voor kerk en wereld in getijden altijd behouden (in getijdengebed 1971 ook terug)

VRAGEN, OPMERKINGEN, EN DAN LUNCHEN

